

ANNEMIEKE HOOGENBOOM

De Celsius-
straat in
de Tweede
Wereld-
oorlog

Een gewone straat tussen goed en fout

In de Celsiusstraat liggen bij drie huizen herdenkingsstenen met de namen van de mensen die daar gewoond hebben en in de Tweede Wereldoorlog in Duitse concentratiekampen om het leven zijn gebracht, namelijk bij nummers 12, 22 en 35.¹ Maar de oorlog heeft in de straat met 74 huizen veel meer teweeggebracht.²

▲ Luchtfoto van de Van Stolbergkazerne aan de Leusderweg, omstreeks 1928. Rechtsboven de pas gebouwde Nieuwe Kerk. Daarachter het nog landelijke gebied waar onder andere de Celsiusstraat aangelegd zou gaan worden. Technische Dienst Luchtvaartafdeling, Objectnummer 2011-0716.

◀ De herdenkingsstenen op nummers 35, 22, en 12.
Foto's auteur.

De verhalen verbinden de straat met de heftigste gebeurtenissen uit alle episoden van de wereldwijde oorlog in 1940-1945. Ze betreffen niet alleen slachtoffers. Er woonden ook helden in de straat, die onderduikers huisvestten of verzetsdaden pleegden. Soms waren zij naaste burens van bewoners die juist de kant van de bezetter kozen. Enkele bewoners hebben zich zelfs opgehouden aan weerskanten van de grens tussen goed en fout.

Die soms verbijsterende tegenstellingen zien we ook in de (voor zover ik weet) enige andere oorlogsgeschiedenis gericht op één straat, namelijk die over de Utrechtse Maliebaan. Daar waren vijftien nazi-organisaties gehuisvest, terwijl er ook verzetsgroepen bijeen kwamen en de anti-Duitse rooms-katholieke aartsbisschop er zijn hoofdkwartier had.³ Maar de Maliebaan, met z'n monumentale herenhuisen en dubbele lindenlanen, had een heel andere stedenbouwkundige positie dan de Celsiusstraat, met middelgrote woonhuizen. Daarmee is niet gezegd dat dit een doorsnee woonstraat was en dat het verhaal over de straat in de oorlog representatief zou zijn voor woonbuurten. In 1940 was het Leusderkwartier een nieuwbouwwijk. Dat iedereen pas kort in de straat woonde zal

Bijlagen

Twee bijlagen zijn te vinden op <https://historisch-amersfoort.nl/jaarboeken/>:

- 1 Een lijst met de bewoners van alle huizen.
- 2 De inventaris van de familie Van der Kwast-Brouwer, nummer 33, 3 oktober 1945.

de sfeer en dynamiek in de buurt mede bepaald hebben. Er lijkt ook een relatief diverse bevolkingssamenstelling geweest te zijn.

Een nieuwbouwwijk

De bouw van het Leusderkwartier maakte deel uit van de opgave waartoe de Woningwet van 1901 had aangezet. Tot die tijd was Amersfoort bijna helemaal beperkt tot de middeleeuwse stad. Maar in de eerste decennia van de twintigste eeuw ontwierpen de gemeente en projectontwikkelaars nieuwe wijken: het Soesterkwartier voor de arbeiders, het Bergkwartier voor de welgestelden en het Leusderkwartier voor de groep daar tussenin, wat destijds 'de middenstand' genoemd werd.⁴ Die stadsuitbreidingen waren nodig omdat de werkgelegenheid in de stad toenam en dus ook het bevolkingsaantal, vooral door immigratie.⁵ In 1940 telde Amersfoort 49.000 inwoners, ruim twee keer zoveel als in 1900. De groeiende werkgelegenheid kwam onder andere door de bouw van vier grote militaire complexen, waarmee Amersfoort de belangrijkste garnizoensstad van Nederland werd. Maar de grootste werkgever in de stad waren de spoorwegen: maar liefst 1200 mensen werkten daar.⁶

Het gebied waar de Celsiusstraat en omgeving

aangelegd zouden worden bestond oorspronkelijk uit kleine akkers en weilanden, stukjes bos en eikenhakhout, met enkele boerderijen. Op oude kaarten is het te herkennen aan de begrenzing door de Leusderweg in het noordwesten en de Woestijgerweg in het oosten. Daar doorheen liep van noord naar zuid het Monnikenpad (de Buurtweg), de oude route tussen de stad en Leusden. Aan de zuidkant van de straat lag het landgoed Nimmerdor, met bos en duinen. De verbindingen in oost-westelijke richting, dus de Everard Meysterweg/Daltonstraat en de Bosweg, werden pas aangelegd nadat een groot deel van de woningen aan de Celsiusstraat en directe omgeving waren voltooid.

► Luchtfoto (detail), 1932. Een deel van de Celsiusstraat en omgeving in aanleg. Midden onder is het eerste huizenblok (nrs 37-41) zichtbaar dat voltooid was. Ook de Stepensonstraat (links) en de Lorentzstraat (horizontaal in beeld) zijn deels bebouwd.

Archief Eemland, foto130_L

- 1 <https://www.herdenkingsstenenamersfoort.nl/plattegrond/>; Channa Kalmann, *Hun namen niet vergeten: herdenkingsstenen Amersfoort* (Amersfoort 2018).
- 2 Toen ik in 2017 informatie zocht over deze straat, waar ik zelf ook woon, was het bevolkingsregister van Amersfoort over de periode 1915-1938 nog openbaar.
- 3 Ad van Liempt, *Aan de Maliebaan: NSB, SS, kerk en verzet op een strekkende kilometer* (Amsterdam 2015).
- 4 Max Cramer, *Amersfoort: architectuur en stedenbouw 1850-1940* (Zwolle/Amersfoort 1996) 33.
- 5 Rob Kemperink en Burchard Elias (red.), *'Bruit van d'Eem': geschiedenis van Amersfoort* (Utrecht 2009) II 562.
- 6 J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40- '45* (Amersfoort 20052) 7.

◀ Luchtfoto (detail) van de Allied Air Force (RAF), 3 februari 1945. Midden boven de Celsiusstraat en omgeving. Links, van boven naar beneden, de Leusderweg. Onder Zandbergen en Nimmerdor. DotKaData

In 1931 begon de bouw van het deel van het Leusderkwartier waarin de Celsiusstraat ligt. Aanvankelijk werd alleen het noordelijke gedeelte van het gebied bouwrijp gemaakt, dat wil zeggen de Lorentzstraat en de noordelijke delen van de Stephensonstraat, de Celsiusstraat en de Fahrenheitstraat. Vervolgens zijn in de Celsiusstraat tussen 1932 en 1937 blok voor blok de huizen vanaf de nummers 9 en 10 opgeleverd. Buiten die reeks vielen de nummers 37-43, die al in 1932 klaar waren, en de nummers 45 en 47 die pas in 1941 werden voltooid. De panden vlak bij de Everard Meysterweg, nummers 2-8, waren in 1935 klaar, de nummers 1-5 in 1938.

De bouwgeschiedenis heeft waarschijnlijk de diversiteit in de bewoning vergroot. Elders in het Leusderkwartier, zoals rond de Sumatrastraat en de Wattstraat, werden in dezelfde tijd op initiatief van woningbouwverenigingen of de gemeente complexen gebouwd die uitsluitend voor de verhuur bedoeld waren.⁷ Maar de Celsiusstraat en omgeving is gebouwd door aannemers die optraden als projectontwikkelaars. In de Celsiusstraat waren

dat met name bouwbedrijf C.G. Hienekamp, de firma Heilijgers en de aannemerij van de gebroeders Lammers. Die laatste nam ongeveer de helft van de huizen voor zijn rekening (nummers 34-70 en 49-77). De aannemers boden de huizen te huur of te koop aan. Aankoop was zowel bedoeld voor zelfbewoning als voor belegging. De huizen hadden kooprijzen van f 4.500 tot f 6.000 en waren te huur voor f 30 tot f 35 per maand.⁸ Het lijkt overigens alsof het niet altijd even gemakkelijk was kopers of huurders te vinden. Huizen vergelijkbaar met die in de Celsiusstraat, namelijk aan de Stephensonstraat, werden door Lammers in 1934 aangeboden tegen 'sterk verlaagde prijzen'.⁹

Omstreeks 1940 werd slechts een tiental huizen door eigenaars bewoond. Sommigen van hen bezaten nog meer vastgoed. Zo had gepensioneerd kapitein der koopvaardij Riekus Hoedemaker behalve zijn woonhuis Celsiusstraat 62 ook nummer 64 in eigendom, plus enkele panden in de Vermeerstraat. Ongeveer een derde van de huizen was van vastgoedeigenaren met kleine portefeuilles die zelf elders woonden. Voorbeeld daarvan is het blok van nummers 34-40 dat eigendom was van een vrouwenarts die zelf in een mooie villa aan de Westbuitensingel woonde, aan de rand van de binnenstad. Iets minder dan de helft van de huizen was van grotere vastgoedbeheerders, zoals aannemer Heilijgers en projectontwikkelaar Van Hoogevest. De nummers 1, 3 en 5 waren eigendom van een predikant in de buurt van Leeuwarden die getrouwd was met een vrouw afkomstig uit het Amersfoortse vastgoedimperium Van Haselen.

Bevolking en buurtleven

Het verloop onder de bewoners was groot, wellicht mede doordat zoveel huizen gehuurd werden. In 1940 had bijna één op de drie huizen andere bewoners dan twee jaar eerder. Verder was er behoorlijk wat inwoning: in zestien huizen woonden op zeker moment personen die niet tot het kerngezin behoorden.

Zoals ook de straatnamen in het Leusderkwartier geen verband houden met de geschiedenis van de stad, zo waren ook veel van de mensen die aan de Celsiusstraat gingen wonen relatieve buitenstaanders. Slechts twintig van de eerste hoofdbewo-

ners en hun echtgenotes waren geboren in Amersfoort. Zestien personen uit deze eerste groep waren geboren in andere plaatsen in de provincie Utrecht, negen kwamen uit Gelderland, 25 uit Noord-Holland, twintig uit Zuid-Holland. Opvallend is dat vijftien van de eerste hoofdbewoners en hun echtgenotes geboren waren in Friesland en tien in Groningen. Noordelijke dialecten moeten indertijd in de straat geregeld te horen geweest zijn. De zuidelijke provincies waren juist sterk ondervertegenwoordigd. Maar twee van die eerste bewoners waren afkomstig uit Brabant, slechts één uit Limburg, geen uit Zeeland. Vijftien van de eerste hoofdbewoners waren buiten Nederland geboren: twee in Nederlands-Indië, één in Ierland, twaalf in Duitsland. Onder die uit Duitsland afkomstige bewoners waren nogal wat gevluchte Joden,¹⁰ waarvan sommigen het Jiddisch aan het palet aan tongvallen zullen hebben toegevoegd.

De eerste bewoners van de Celsiusstraat hadden dus weinig gemeenschappelijke geschiedenis. Hoeveel onderling contact zullen zij hebben gehad? Wellicht ontmoetten ze elkaar in de winkel op de hoek met de Lorentzstraat, op nummer 28, waar zuivel en kruidenierswaren werden verkocht.¹¹ Ook

▼ Advertentie van bouw bureau De Jonge & Lammers voor woningen in onder andere de Celsiusstraat, *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* 23-3-1935.

Archief Eemland

HOOG EISCHEN

**STELT U AAN UW WONING
MAAR WIJ OOK
PRACHT BURGERWONINGEN**

Bouwen wij voor U met alle comfort, in rustige omgeving vlak bij de stad aan de CELSIUS-, BREITNER- en JCH. BOSBOONSTRAAT (Vermeerstraatkwartier). — Onze woningen worden uit door Solide Bouw en Schitterende Afwerking.

Zegt U dit niets? - Te koop en te huur

BOUWBUREAU DE JONGE & LAMMERS
ALBERT CUYPSTRAAT 19-21 - TELEFOON 922

7 Jan Stoof, "Den menschen een betere woning verschaffen": tachtig jaar Woningbouwvereniging Amersfoort 1912-1992 (Amsterdam 1992) 22-23.
8 *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* (hierna ADDE) 15-4-1933; 7-12-1940; 10-11-1936.
9 ADDE 22-3-1934.
10 Namelijk op nummer 22, 26, 66 en 35.
11 ADDE 9-12-1932.

◀ **Gerrit Jan Kruijsbergen, machinist bij de Nederlandse Spoorwegen, woonde van 1936 tot 1938 op nummer 44.**

<https://www.genealogieonline.nl/stamboom-ilbrink-oosterwijk/14768.php>

voor andere dagelijkse boodschappen konden de bewoners in de buurt terecht, in winkels aan de Fahrenheitstraat en de Woestijgerweg.¹² Voor de sportieve bewoners was er op de hoek van de Celsiusstraat en de Everard Meysterweg een tennisbaan.¹³ Ook Sinterklaas deed de buurt aan. Eind november 1936 trok hij in een rijtuig met zes paarden door de Lorentzstraat.¹⁴ Eindbestemming was meubelmagazijn 'Onze Woning' aan de Leusderweg. Dat bedrijf deed ongetwijfeld goede zaken, net zoals driekwart eeuw later een Zweeds woonwarenhuis in de nieuwbouwwijken aan de andere kant van de stad.¹⁵

Net zo divers als de herkomst was ook de maatschappelijke positie van de bewoners van de straat in de jaren dertig en veertig. Maar dat de spoorwegen in Amersfoort een belangrijke werkgever vormden was in de Celsiusstraat goed te zien. In zeker zestien huizen woonden in de eerste jaren na de oplevering mensen met een betrekking bij het spoor. Ook Amersfoort als garnizoensstad was herkenbaar in de straat. In elf huizen woonden in de jaren dertig of veertig militairen. Verder waren nogal wat van de bewoners werkzaam in het onderwijs of als handelsreiziger. Kennelijk waren de huur- of koopprijzen van de huizen bereikbaar voor iemand die letterzetter was, assistent bij de PTT, of kantoorbediende bij de Erdal-fabriek. De straat was ook aantrekkelijk voor ouderen, zoals een emeritus predikant op nummer 59, of de oud-burgemeester van Terneuzen van nummer 55.

Hoewel zoals gezegd in de Celsiusstraat ook verschillende mensen woonden die in de oorlog de kant van de bezetter kozen, was aanhang van de NSB althans in de wijk als geheel minder groot dan gemiddeld in de stad. Dat was ook het geval in de arbeiderswijken, terwijl op de Berg en in de Indische Buurt de aanhang juist bovengemiddeld was.¹⁶ In het algemeen kende Amersfoort vóór de oorlog geen sterk antisemitisme.¹⁷

De panden die als allereerste zijn opgeleverd,

Reformatiebeweging

De afsplitsing waaruit de groep van Dörschler senior was ontstaan, de Reformatiebeweging, was in de Eerste Wereldoorlog uit de adventistische moederkerk gestapt vanuit verschil inzicht over het dienstweigeren.¹⁸ Dörschler senior was een principiële weigeraar. Hij vluchtte daarom in 1917 naar Nederland. In Den Haag verzamelde hij ongeveer honderd geestverwanten om zich heen. Zijn zoon, Edmund Dörschler junior, had de leiding over het Amersfoortse Adventheim.

De politiek-maatschappelijke positie van de groep zal vanaf de jaren dertig kwetsbaar worden zijn. De Reformatiebeweging werd in Duitsland omstreeks 1936 verboden. Alleen al het dienstweigeren strookte niet met het nationaal-socialistische gedachtegoed. De beweging had een internationale instelling en beschouwde alle mensen als broeders.¹⁹ De leden erkenden het idee van een vaderland niet en verzetten zich ook tegen de Hitler-groet. Verder vierden adventisten net als de Joden de wekelijkse rustdag op zaterdag. Een onbekend aantal adventisten is in de Tweede Wereldoorlog geïnterneerd en geëxecuteerd. In de gevangenkampen moesten zij een paarse driehoek dragen, net als Jehova's getuigen.²⁰ Het is niet bekend of ook de (oud-)bewoners van het Amersfoortse Adventheim aan vervolging hebben blootgestaan.

het blok van nummers 37-43, hebben een bijzondere geschiedenis. Ze werden gebouwd op initiatief van de uit Duitsland afkomstige Edmund Dörschler senior, de geestelijk leider van een afsplitsing van de Zevende-dags Adventisten. Het huizenblok, waartoe ook een kerkje achter het woonhuis nummer 43 behoorde, werd intern aangeduid als *Adventheim*. Er woonde een steeds wisselende groep overwegend Duitse adventisten. In 1936 overleed Dörschler senior en viel de groep deels uiteen. Alleen nummer 43 bleef bewoond door adventisten, tot in ieder geval 1950. Het kerkje werd echter eigendom van de burens van nummer 45 en kreeg de functie van werkplaats (zie ook de afbeelding op p. 149).

Oorlogsdreiging

Toen in 1932 de eerste verhuiswagens de Celsiusstraat in reden, waren elders in de wereld grote politieke spanningen in opbouw. Hitler veranderde de Duitse republiek in een totalitaire staat, waarin politieke tegenstanders en Joodse burgers in toenemende mate werden onderdrukt. Vele Joden namen daarom de wijk naar het buitenland. Ongeveer vijftig van hen vestigden zich in Amersfoort.²¹ Vier van hen gingen in de Celsiusstraat wonen, namelijk op de nummers 22, 26 en 66.

Niet alleen door de aanwezigheid van vluchtelingen werden de internationale spanningen zichtbaar in de stad. Vanaf 1938 werkten verschillende regimenten infanterie hard aan de modernisering van de Grebbelinie. Zij bouwden kazematten en legden loopgraven aan bij het Werk aan de Glashut (aan de Eem vlak bij de haven) en ten zuidwesten van het Valleikanaal. Ook in de buurt van Leusden verstevigden zij de stellingen.²²

Pleegkind

De angst voor de oorlog zal gevoeld zijn door de tiener John Reijnders Schilt. Nadat zijn ouders waren gescheiden was hij in 1935 als pleegkind opgenomen in het grote gezin van de familie Van Bassen Jongbloet-Le Comte op nummer 14. Johns vader was leraar Duits en wellicht daardoor meer dan gemiddeld op de hoogte van de ontwikkelingen. Een oud-leerling herinnerde hem later als 'een man die zeer leed onder de opkomst van Hitler en de angst voor de dreigende oorlog'.²³ Hij zou vlak vóór het uitbreken van de oorlog overlijden. Verschillende Joodse familieleden van hem werden in 1944-1945 in Duitsland omgebracht.²⁴

Toen in 1939 het merendeel van de huizen in de Celsiusstraat opgeleverd was, had de agressieve Duitse buitenlandse politiek inmiddels geleid tot grote zorgen bij de Nederlandse regering. In Nederland werd een algehele mobilisatie van kracht. Grote groepen dienstplichtigen trokken naar of door de stad. De bewoners in het Leusderkwartier zullen zich er van bewust geweest zijn dat een bataljon infanterie barakken bouwde op een paar kilome-

- 12 Fahrenheitstraat 26 levensmiddelen; Woestijgerweg 135 groenten, 137 slagerij, 139 bakker, 143 drogisterij.
- 13 ADDE 20-7-1933; 21-8-1934.
- 14 ADDE 24-11-1936.
- 15 Voor de geschiedenis van 'Onze Woning' zie: *De Eembode* 8-10-1935.
- 16 André Luigjes, *De N.S.B. in Amersfoort in de jaren dertig* (onuitgegeven doctoraalscriptie afdeling geschiedenis R.U. Utrecht 1982) 42.
- 17 Bloemhof, '40-'45 185.
- 18 https://nl.wikipedia.org/wiki/Gemeente_van_Zevende_Dags_Adventisten_Reformatiebeweging.
- 19 https://m.halle.de/push.aspx?s=downloads/de/Kultur/Stadtgeschichte/Historische-Ereignisse//Stolpersteine/stolpersteine_090612.pdf.
- 20 https://nl.wikipedia.org/wiki/Niet-Joodse_slachtoffers_van_het_naziregime#cite_note-30.
- 21 Bloemhof, '40-'45 97.
- 22 Bert Rietberg *De Grebbelinie: een cultuurhistorische gids* (Utrecht 2019) 54-59, 64, 69.
- 23 A.P. Buijs, 'De Goese Latijnse School', *Historisch Jaarboek Zuid- en Noord-Beveland* (1990) 13.
- 24 Johns vader, Johannes Petrus Reijnders Schilt, hertrouwde met de dochter van Louise Nabarro. Haar broer Gerson Nabarro (Amsterdam 5 maart 1880-Bergen-Belsen 20 november 1944), diens vrouw Rachel Rodrigues Pereira (?-Bergen-Belsen 25 maart 1945), en hun dochter Maria Elisabet Nabarro (Amsterdam 9 augustus 1907-23 april 1945) werden in Duitsland omgebracht.

Strijdbare dominee

Cornelia Elink Schuurman was een strijdvaardige pacifistische predikante van vrijzinnig-hervormde snit. Zo sprak zij in 1935 op de Vrouwen Vredesgang, een grote demonstratie die jaarlijks gehouden werd op de Volkenbonddag.²⁵ Ze ondersteunde openlijk de ambities van de Nederlandsche Unie. Die was in juli 1940 opgericht om vanuit Nederlandse waarden een houding te ontwikkelen tegenover de bezetter. De bedoeling daarvan was te voorkomen dat de NSB een leidende positie zou krijgen.²⁶ Deze organisatie werd eind 1941 verboden.

Ook op latere leeftijd was ze strijdbaar. Zij was een van de oprichters van de Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie. In 1981 werd ze vanwege hulp bij zelfdoding veroordeeld tot zes maanden voorwaardelijke gevangenisstraf.²⁷ Maar ze was niet geïntimideerd door de rechtsgang: 'Ik heb van mijn moeder geleerd: de lafaard vreest vóór het gevaar en de dappere na het gevaar'.²⁸

ter van hun wijk, het latere Kamp Amersfoort aan de fraaie Laan 1914. En een klein stukje verderop verrees Kamp Waterloo aan de Doornseweg. Ook elders in en om de stad werden barakkenkampen voor militairen gebouwd.²⁹ In Den Treek, ten zuiden van het Leusderkwartier, werd een wal aangelegd met zand dat werd gewonnen daar waar nu het Henschotermeer is.³⁰ De stad veranderde in de Stelling Amersfoort. Ten oosten van het Vallekanaal werden gebieden onder water gezet als onderdeel van de Waterlinie.³¹ Het is goed voorstelbaar dat ook in de Celsiusstraat woonachtige militairen bij deze activiteiten betrokken waren. Ze zullen er ongetwijfeld over gesproken hebben.

Het begin van de bezetting

Op 10 mei werd de oorlog realiteit: Duitse vliegtuigen vlogen over de stad tegen een strakblauwe hemel; in de verte klonken explosies.³² De volgende dag kreeg het 5e Regiment Infanterie bij Hoevelaken de opdracht de aanstormende Duitsers tegen te houden. Mogelijk waren Johannes Voetee van Celsiusstraat 56 en Gerrit Korenhof van nummer 75 daarbij betrokken. Zij maakten beiden deel uit van dat regiment.³³ De Duitse troepen kozen echter een meer zuidelijke koers en trokken om de stad heen.

Ondertussen kregen de bewoners opdracht zich klaar te maken voor evacuatie. Remko Roosen van Celsiusstraat 73 was *hoofdleider* van de omliggende straten.³⁴ Van 10 tot en met 12 mei reisden bijna alle Amersfoorters per trein naar verschillende

plaatsen in de kop van Noord-Holland, met alleen wat handbagage. In Heerhugowaard werd de zorg voor de geëvacueerde Amersfoorters behartigd door de strijdbare dominee Cornelia Elink Schuurman van Celsiusstraat 44 en haar collega predikant Foppema van nummer 5.³⁵

Nadat Nederland op 14 mei gecapituleerd had mochten de geëvacueerden weer terug naar huis.³⁶ Vooral in het buitengebied rond de Grebbelinie had de Duitse inval vele verwoestingen aangericht; ook de stad zelf was niet helemaal ongeschonden. Het Leusderkwartier had geen schade, maar de steeds stringenter ologsmaatregelen maakten duidelijk dat het leven beslist niet zijn gewone gang zou hernemen. De distributie van levensmiddelen en andere goederen, die al in 1939 was ingezet, werd gestaag uitgebreid. Verder moest voortaan iedereen 's avonds zijn huis verduisteren.³⁷ De straatverlichting ging niet meer aan, dus ook niet de mooie gietijzeren lantaarnpalen die we zien op de oude foto's van de Celsiusstraat.

Op zes adressen in de Celsiusstraat woonden in mei 1940 militairen. Alle Nederlandse militairen werden direct na de capitulatie als krijgsgevangenen beschouwd. Ongeveer 20.000 van hen zijn in de meidagen van 1940 naar gevangenkampen in Duitsland afgevoerd, de anderen moesten in hun garnizoenen blijven. In juli 1940 zijn ze vrijgelaten, al moesten de beroepsofficieren zich wel jaarlijks melden.

Ook bij bewoners die niet direct bij gevechtshandelingen betrokken waren drong de oorlog door in hun belevingswereld. Dat blijkt uit een artikel in het weekblad *Margriet*. De zevenjarige Kees Valkenberg van nummer 54 had een tekening met een oorlogstafreel opgestuurd naar het tijdschrift, waarmee hij een prijs won (zie p. 148). De tekening laat bombardementen zien, parachutisten, tanks en vluchtende mensen. Het bezorgde commentaar bij de tekening luidt:

'Wat een gevechten! Gelukkig, dat jij zoiets van nabij nog niet meegemaakt hebt. Het is te hopen, dat je zoiets ook nooit in werkelijkheid zien mag ook. Maar je tekening heb je best gemaakt hoor! Je teekent toch niet altijd over oorlog, hè?'³⁸

Avontuur in Oekraïne

▲ Joop Singor (staand met zwarte pet) met andere ontsnapte Nederlandse officieren bij het Oekraïense partizanenleger, 1944.

https://eindhovenfotos.nl/1/Oekraïense_partizanen.htm

Joop Singor van nummer 50 werd opgeleid als officier van de Militaire Luchtvaart. Hij is in mei 1942 krijgsgevangen gemaakt en samen met enkele duizenden andere Nederlandse officieren overgebracht naar een kamp in het huidige Oekraïne. In januari 1944 werd duidelijk dat het kamp vanwege het oprukkende Russische leger zou worden geëvacueerd. Singor en een aantal medegevangenen bouwden een papieren schijnmuur onder het podium van het theater in het kamp. Tijdens de ontruiming verstopten ze zich daar. Toen de situatie veilig was liep Singor de besneeuwde bossen in. Na een paar dagen trof hij daar leden van een Oekraïens partizanenleger. In door paarden getrokken sleden reisde Singor met deze partizanen mee, tot ze Hongarije bereikten. Vandaaruit kon hij naar het Westen ontkomen.³⁹

25 *Haarlems Dagblad* 20-5-1935.

26 ADDE 3-9-1940; Bloemhof, '40-'45 28.

27 Heleen Weyers, *Euthanasie: het proces van verandering* (Amsterdam 2004) 142.

28 *Leidse Courant* 2-5-1981.

29 Bloemhof, '40-'45 8-9

30 Marco Willemsse, Rob Gerritsen, Arjeh Kallmann (red.), *Een familielangoed ontsluit* (Amersfoort 2018) 63.

31 Bloemhof, '40-'45 14.

32 Betsie van Ravenhorst, 'Amersfoort mei 1940: een ordelijke en goed geregelde volksverhuizing', *Jaarboek Flehite* 17 (2016) 124-141, ald. 138.

33 Bloemhof, '40-'45 22.

34 Henk van Middelaar, *Wij gingen domweg: de evacuatie van Amersfoort en Hoogland in mei 1940* ([Nijkerkerveen] 2021) 29, 43.

35 *Alkmaarsche Courant* 17-5-1940.

36 Betsie van Ravenhorst, Amersfoort mei 1940, 139-140.

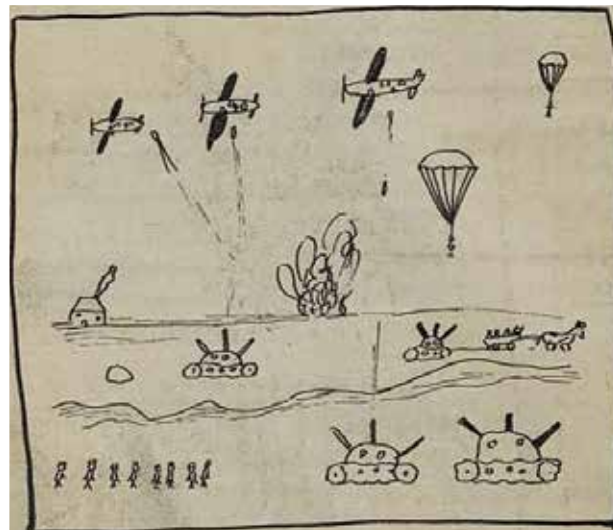
37 Bloemhof, '40-'45 61.

38 'Kinderteekeningen: de tweede groep prijswinnaars volgt hier!', *Margriet: weekblad voor vrouwen en meisjes* 6-11-1942 4-5.

39 <https://www.youtube.com/watch?v=gVkfTkps5vM>; http://www.ucrdc.org/Oral-History-Lieutenant_General_J_J_Singor.html.

- Prijswinnende tekening gemaakt door Kees Valkenberg, afgebeeld in *Margriet: weekblad voor vrouwen en meisjes* 6-11-1942.

Delpher (<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMPMo2:000438016:00001>)

Joodse bewoners en onderduikers

Voor de Joodse bevolking werd de situatie snel onleefbaar. Zij moesten zich laten registreren en werden steeds verder geïsoleerd. In de loop van 1941 werden Joodse kinderen geweerd van niet-Joodse scholen. Daarom richtte de gemeente een Joodse school in, om de hoek bij de Celsiusstraat, namelijk in het wijkgebouw van de Nederlandse hervormde gemeente aan het Laurens Costerplein.⁴⁰ Wellicht gingen daar ook Marianne en Helene Herschel heen, die woonden op Celsiusstraat 8.

Een andere maatregel die de burgerrechten van de Joodse bevolking geweld aandeed werd van kracht in de zomer van 1943. Toen bepaalde de bezetter dat zij hun onroerend goed moesten verkopen. Die maatregel trof ook Jonas Ephraïm Gosschalk, die zelf in Utrechtsestraat woonde, maar eigenaar was van Celsiusstraat 20.⁴¹ Hij ontving er f 4.950,- voor.⁴² Gosschalk heeft het pand na de oorlog opnieuw in eigendom gekregen in het kader van het Rechtsherstel.⁴³

In de periode 1940-1945 hebben in de Celsiusstraat minstens zeventien Joodse mensen gewoond, op zeven verschillende adressen.⁴⁴ Vijf van hen waren onderduikers. Zij werden verborgen gehouden door het echtpaar Van Boekel op nummer 45. Deze onderduikers bereikten het einde van de oorlog in veiligheid.

Hoe je vijf onderduikers te eten geeft

Jacob van Boekel en Louise Blewanus van nummer 45 waren in Duitsland geboren, maar opgegroeid in het kindertehuis van de Maatschappij Zandbergen aan de Scheltemalaan in het Leusderkwartier. In 1932 trouwden ze. Jacob begon een schildersbedrijf, dat kennelijk zo succesvol was dat hij zich in 1941 een eigen huis kon veroorloven, Celsiusstraat 45. Het echtpaar woonde daar met vier kinderen.

In februari 1943 dook een Joodse familie bij hen onder: Philip Rintel en Nelly van Zuiden, met hun dochtertje Jeanette, plus Philips moeder, de weduwe Jeanette Rintel-Spanjaard, en hun dienstmeisje Saartje Philips.

Philip Rintel was de zoon van Meijer Rintel, die samen met twee broers vanaf 1896 een grote manufactuurzaak had aan de Varkensmarkt. Hij was de drijvende kracht achter het culturele genootschap *Nut en genoegen*, waar heel Joods Amersfoort bij was aangesloten.⁴⁵ In 1941 werd hij lid van de Joodse Raad. In augustus 1942, toen de meeste Amersfoortse Joden werden weggevoerd, vrijwaarde zijn lidmaatschap van de Joodse Raad hem en zijn gezin van transport naar Westerbork.⁴⁶ Maar in de daaropvolgende maanden werd de positie van de Joden gestaag moeilijker. Zo werd ook zijn moeder gedwongen de zeven panden die zij bezat te verkopen. Daaronder waren de woningen van haar en haar zoon, Jan van der Heijdenstraat 6 en 8, om de hoek bij de Celsiusstraat.⁴⁷ Kennelijk meende Philip Rintel

toen dat er geen andere keus meer was dan met zijn gezin onder te duiken.

Saartje Philips, die ook op nummer 45 ondergedoken zat, had een traumatisch verleden. Toen zij pas veertien jaar oud was had haar vader gedreven door financiële problemen zijn vrouw en zichzelf gedood.⁴⁸ Saartje had sindsdien als dienstmeisje in haar levensonderhoud voorzien, vanaf 1938 bij de familie Rintel.

Ruim twee jaar lang, van februari 1943 tot de bevrijding, woonden op Celsiusstraat 45 dus het gezin Van Boekel met vier kinderen, plus de vijf onderduikers. Alleen de huisarts van de familie was op de hoogte van de details van de situatie. Volgens de overlevering heeft het voormalige kerkje van nummer 43 dienstgedaan als schuilplaats. Ook sommige andere burens wisten dat zij in geval van onraad moesten waarschuwen. De voedselvoorziening moet een permanente bron van zorgen zijn geweest. Louise van Boekel heeft in de winter van 1944-1945 verschillende hongertochten ondernomen.

Twee keer is het huis door de *Sicherheitspolizei* bezocht. Eén van beide keren maakte Louise een groot drama door te doen alsof haar man in Duitsland tewerkgesteld was en zij zeer ongerust was over zijn lot. Daarop zouden de agenten afgedropen zijn.

Jacob was behalve gastheer voor onderduikers ook actief in het verzet. Daarbij heeft hij een keer een lid van de NSB neergeslagen. Dankzij een bevriende agent kon hij ontsnappen.⁴⁹

- ◀ Het rechter van dit dubbele pand is nummer 45, het huis van de familie Van Boekel (foto circa 1940-1945). De familie had gedurende twee jaar vijf onderduikers in huis. Achter in de tuin de schilderwerkplaats van Van Boekel, voorheen het kerkje van de adventistische leefgemeenschap, die was gevestigd op nummers 43-37. Archief Eemland AFT004001698

▲ **Jacob Simonse (1893-1945), verzetsstrijder.**

<https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/140639/jacob-simonsePM02:000438016:00001>

Ook de zusjes Herschel en hun ouders van nummer 8 overleefden de oorlog. Zij doken onder in de buurt van Sneek.⁵⁰ De Joodse bewoners op de nummers 26 en 66 bleven gespaard door een huwelijk met een *ariër*. Maar de Joodse bewoners van drie huizen zijn in concentratiekampen om het leven gebracht.

Op transport

Alex Hertz en Berta Hertz-Blech waren in 1939 hun geboorteland Duitsland ontvlucht. Vanaf december 1941 woonden ze aan Celsiusstraat 22. In september 1942 werden ze gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen. In juni 1943 zijn ze gedeporteerd naar Westerbork. In januari 1944 werden ze op transport gezet naar Theresienstadt, in oktober 1944 naar Auschwitz vervoerd, en daar vermoord.

Ook een van hun vier kinderen en een schoonzoon zijn in concentratiekampen om het leven gebracht.

Daarnaast is ook Gijsbertus Kruidier van nummer 29 in een Duits concentratiekamp om het leven gebracht. De politierapporten suggereren dat hij Joods was, maar volgens het bevolkingsregister was dat niet het geval. Hij werd in augustus 1944 opgepakt en overgebracht naar Kamp Amersfoort; vervolgens is hij via Westerbork naar Bergen-Belsen getransporteerd, waar hij enkele maanden vóór de bevrijding stierf.⁵¹

Verzet en andere onzekerheid

Jacob en Louise van Boekel waren niet de enigen die zich metterdaad inspanden om mensen te beschermen tegen het geweld van de bezetter. Jacob Simonse van nummer 12 heeft zijn verzetsdaden met de dood moeten bekopen. Hij was vanaf 1943 betrokken bij de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, waarvoor hij onder andere illegale blaadjes verspreidde. In juni 1944 werd hij opgepakt. Na detentie in Kamp Vught werd hij als dwangarbeider getransporteerd naar een satellietkamp van Sachsenhausen. In april 1945 werd dat kamp ontruimd. Tijdens de daaropvolgende voettocht is Simonse bezweken.⁵²

Vershillende afloop

Net als de Joodse bewoners van nummer 22 waren ook Simon Eschwege en Meta Oppenheimer van nummer 35 in 1939 uit Duitsland gevlucht. Ze woonden aanvankelijk bij hun dochter Lili Eschwege en schoonzoon Hartog Peper op Barchman Wuytierslaan 16. Hartog Peper had samen met zijn vader Wolf Peper een restaurant en verschillende sigarenkiosken.⁵³ Ze waren zeer actief in Amersfoortse openbare leven en in Joodse organisaties.

In augustus 1940 verhuisde het echtpaar Eschwege-Oppenheimer naar de Celsiusstraat, samen met hun dochter Lili en schoonzoon Hartog, hun kleindochters Maud en Rita en hun dienstmeisje Céline Kanteman. Tot die tijd had daar aangetrouwde familie van hen gewoond, het echtpaar Jacques Frank en Judic Frank-Frank.

In oktober 1942 werd *Juden-Wohnung* Celsiusstraat 35 ontruimd. Céline Kanteman werd afgevoerd naar Auschwitz en daar vermoord, net als haar echtgenoot, haar twee zussen en haar ouders.⁵⁴ Simon en Meta

werden gedwongen naar Amsterdam te verhuizen, waar hij voor de Joodse Raad werkte. Vanuit Amsterdam zijn zij naar Westerbork vervoerd, vervolgens naar Sobibor, waar ze in mei 1943 zijn vermoord.

Dochter Lili en haar gezin overleefden de oorlog door onder te duiken. Een NSB'er die kok was in het restaurant van Wolf Peper bemiddelde daarbij. Hij heeft vergeefs geprobeerd Wolf via een vooraanstaande partijgenoot voor deportatie te behoeden.⁵⁵ Ook een zus van Hartog Peper, haar man en hun drie kinderen zijn in vernietigingskampen omgekomen.⁵⁶

Jacques Frank en Judic Frank-Frank overleefden de oorlog. Maar onbeschrijfelijk veel leden van de families Frank en Peper zijn in concentratiekampen om het leven gekomen, onder wie de ouders van Jacques Frank, zijn zuster en zwager.

▼ **De Joodse familie Hartog Jacob Peper en Lili Eschwege met hun dochters Maud en Rita, 1941. Ze woonden op nummer 35, tot ze in oktober 1942 onderdoken.** Stichting Herdenkingsstenen Amersfoort

50 <https://allefriezen.nl/zoeken/deeds/>
51 Jan Ridderbos, *Kroniek van de Jodenvervolgving te Assen* (Assen 2016) 105; <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/85822/gijsbertus-kruidier>.
52 <https://www.herdenkingsstenenamersfoort.nl/slachtoffers/jacob-simonse/.2ef63ab2-f2ca-5473-b419-c0c3d6b87598>.
53 http://stolpersteine-dordrecht.nl/het-voorbijje_joodse_dordrecht_wolf_peper.html.
54 De bijlage van Ribbens, Jodenvervolgving zou dus op pagina 172 aangevuld kunnen worden met: Naam Seijffers; Voornaam Céline; geboren 1919.04.21 te Sleen; overleden 1942.10.19 te Auschwitz; beroep dienstbode; burg.st. gehuwd; gehuwd met met Kanteman, Samuel; vader Seijffers, Maurits; moeder Broekema, Hendelina (<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/216419/celine-kanteman-seijffers>).
55 Ribbens, Jodenvervolgving 3.
56 <https://www.herdenkingsstenenamersfoort.nl/slachtoffers/marie-evelina-cohen-peper/>.

Goede politieman

In juli 1942 zou een 'oude maar fervente NSB'er' politieagent Verhagen van nummer 63 in de Celsiusstraat hebben aangeklampt omdat er ergens in de straat een Jood op visite was bij een ariër. Onderzoek van Verhagen wees uit dat inderdaad een Joodse bezoeker in een huis aan de Celsiusstraat aanwezig was. Maar dat betrof Marinus Schaap uit de Fahrenheitstraat, die met een arische vrouw was getrouwd. Daarom gold het bezoekverbod niet voor hem. De NSB'er gedroeg zich zeer agressief, eiste dat 'die Jood' gearresteerd zou worden, en sloeg op de ramen. Verhagen nam hem mee naar het politiebureau en liet hem de betreffende verordening lezen.⁵⁷

▲ Eric Besthof (1924-2015?), bewoner van nummer 35, Engelandvaarder. Nederlands Instituut voor Militaire Historie 2202-005_0006

Mogelijk heeft ook de familie Roosjen op nummer 73 onderduikers in huis gehad. Zij werden daarvan althans beticht door hun buurvrouw van nummer 60, die hen aangaf bij de Duitse autoriteiten. Ze zijn daarvoor opgepakt geweest en verhoord en hun huis is doorzocht.⁵⁸ Ook Jan Renes van nummer 71 en Hendricus Verhagen van nummer 63 hebben verzetsdaden gepleegd. Verhagen was een politieagent die geprobeerd heeft Joden te beschermen tegen aanvallen door NSB'ers; dit in tegenstelling tot veel van zijn collega's.

Eric Besthof was een uit Duitsland afkomstige Joodse jongeman. Hij trok in 1938 in bij het echtpaar Frank-Frank aan Celsiusstraat 35. In 1943 is hij als Engelandvaarder ontkomen. Later heeft hij een rol gespeeld bij de bevrijding van Nederland.⁵⁹

Een voorbeeld van onopvallende daden die in strijd waren met de nationaal-socialistische politiek, is de handelwijze van Egbert Jan Kerkhoff van num-

mer 70. Hij was boekhouder en ook penningmeester van verschillende maatschappelijke organisaties. Vermoedelijk in die hoedanigheid is hij benaderd door Joden die uit angst voor deportatie aanzienlijke sommen gelds bij hem in bewaring gaven. Hij heeft dat geld zorgvuldig beheerd en het na de oorlog terugbezorgd bij de rechthebbenden, en er als dat niet mogelijk was een andere passende bestemming voor gevonden.⁶⁰

Veel bewoners moeten grote zorgen hebben gehad over familieleden of bekenden die niet in de Celsiusstraat woonden maar evenzeer gevaar liepen. Dat gold voor dominee Foppema van nummer 59, wiens zoon Yge wegens verzetsdaden gevangen zat in het beruchte Oranjehotel in Scheveningen. Van Gijsbertus Kruidier van nummer 29 werd een zoon in Frankrijk tewerkgesteld.⁶¹ De gedachten van sommige bewoners zullen ook uitgegaan zijn naar de oorlog in Azië. Een schoonzoon van het echtpaar Japin-Gaasbeek van nummer 65, de KNIL-militair Adam ter Horst, werd in 1942 in een Japans interneringskamp gevangengezet.⁶² Zeer bezorgd zal ook het echtpaar Jan Renes en Nettie Coolen op nummer 71 geweest zijn. Netties zus Trijntje was met haar man en een van hun kinderen geïnterneerd in Japanse gevangenkampen. Dat ging hen extra aan het hart aangezien Trijntjes zonen Jan en Henk enige tijd bij hen op de Celsiusstraat hadden gewoond. Henk moest bovendien in de loop van de oorlog onderduiken.⁶³

Kamp Amersfoort

Ondertussen gebeurden er in het nabijgelegen Kamp Amersfoort talloze gruwelijkheden. Het kamp was na de capitulatie in gebruik genomen door Duitse troepen en voorjaar 1941 ingericht als gevangenkamp. Er hebben in de loop van de oorlog zo'n 47.000 mensen gevangen gezeten. Velen daarvan zijn in Amersfoort zelf om het leven gebracht of doorgevoerd naar concentratiekampen en daar vermoord. Wisten de bewoners van de Celsiusstraat wat er zich afspeelde achter het met hoge hekken afgegrensd gebied? Zij zullen de groepen gevangenen hebben gezien die van het station naar het kamp liepen, onder andere via de Kapelweg, waar de bewoners van die straat probeerden hen ongezien wat voedsel toe te steken.⁶⁴ Voor veel

Zij wist het niet

Onwetendheid over het lot van veel gevangenen blijkt uit een opmerking van Renske Nieweg, de oprichtster van de Amersfoortse afdeling van *Het Nederlandsche Lied*. De kinderen van de anti-Duitse familie Roosjen van Celsiusstraat 73 waren lid van dat gezelschap; in hun huis werd soms gerepeteerd.⁶⁵ In juli 1944 hield de groep een muziekkamp in de boerderij de Ooievaarshorst in Den Treek, op enkele kilometers afstand van Kamp Amersfoort. Ze zongen daar onder andere het lied 'Alles was irdisch muss endlich vergehn, Musica bleibet in Ewigkeit bestehn', ofwel: 'Al het aardse zal vergaan, maar de muziek blijft eeuwig bestaan'. Die tekst vormde voor Nieweg een dierbare herinnering aan het muziekkamp. Maar ze kon zich niet voorstellen, voegde zij er in haar aantekeningen aan toe, dat dat ook zo beleefd zou worden door 'de Joden in Drente en de mensen die 8 jaar tuchtschool in D[uitsland] hebben, de gevangenen hier die op hun vonnis wachten'.⁶⁶ Kennelijk was zij zich er niet van bewust dat van die Joden in het Drentse Westerbork er al bijna honderdduizend waren doorgevoerd naar vernietigingskampen, en ook veel van de gevangenen in Duitsland en in Kamp Amersfoort gedood waren.

▲ Renske Nieweg dirigeert een koor tijdens het muziekkamp van Zanggroep Het Nederlandse Lied op de Ooievaarshorst in Den Treek, juli 1944. Archief Eemland AFT005004417

57 Ribbens, Jodenvervolging 48.

58 NL-HaNA, Nederlands Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.13) inv.nr 159951.

59 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Bureau Inlichtingen / Duitse verdedigingswerken (archiefnr 575), inv.nr 488; *De Telegraaf*, 29-12-1962.

60 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.13), inv.nr 5305.

61 Lydia E. Winkel, Hans de Vries, *De ondergrondse pers 1940-1945* (Amsterdam 1989) 265; Stadsarchief Amsterdam, Tewerkgestelden '40-'45 (archieffnummer 5236) inv. nr 1356, transport 3 september 1944.

62 NL-HaNA, Japanse interneringskaarten 2.10.50.03, inv.nr 433.

63 NL-HaNA, Japanse interneringskaarten 2.10.50.03, inv.nr 439; <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/9584/trijntje-l-van-bennekom-coolen>.

64 Bloemhof, '40-'45 76; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam, 2003) 128-129.

65 https://niekvanbaalen.net/Renske_Nieweg/rens/publ.php?Nummer=519.

66 https://www.niekvanbaalen.net/Renske_Nieweg/wortel_deel4/?d=1944.

bewoners moeten de details onbekend zijn geweest, al was het alleen maar omdat de verschrikkelijke werkelijkheid het voorstellingsvermogen te boven ging.

Maar sommige buurtbewoners moeten een meer concreet beeld hebben gehad van wat er in Kamp Amersfoort gebeurde. Dat blijkt uit de herinneringen van Herman van Dodeweerd, beter bekend als Armando. Hij woonde om de hoek bij de Celsiusstraat, aan Stephensonstraat 35. Zijn herinneringen aan de oorlogsjaren schetsen een beeld dat ook voor de Celsiusstraat gegolden zou kunnen hebben:

‘Op mijn zwemclub zaten jongens die zich niet gemeld hadden voor Duitsland. Ze hadden al enige tijd in het kamp gezeten, maar werden wegens ziekte vrijgelaten en toen hebben ze een jaar bij ons ondergedoken gezeten. Dus ik wist veel over het kamp. ... De kampbewakers woonden bij ons in de straat. Je speelde niet met NSB-kinderen, je zweeg ze dood. Die NSB-kinderen zochten elkaar op om te spelen. Joodse vrienden op school moesten onderduiken. Velen werden toch gepakt en gedeporteerd. Nooit heb ik meer iets van ze gehoord, want ze zijn allemaal omgekomen.’⁶⁷

◀ Bewakers van Kamp Amersfoort, 1943. Tweede van rechts is Friedrich Grimme, bewoner van nummer 35. Hij zou later deserteren en onderduiken bij een ex-gevangene. Archief Eemland 14950PMo2:000438016:00001

Zeker twee bewoners van de Celsiusstraat wisten maar al te goed wat er in Kamp Amersfoort gebeurde. Zij werkten daar namelijk ook als bewaker. Toen in oktober 1942 Joodse bewoners uit hun huizen waren gezet, werden sommige van die panden toegewezen aan personeel van het kamp. In de Celsiusstraat betrof dat de nummers 8 en 35. Daar deed zich dus de huiveringwekkende situatie voor dat kampbewaarders hun intrek namen in de woningen waar kort tevoren Joodse bewoners een thuis hadden gehad. Uit de overdrachtsdocumenten blijkt dat de meubels, gordijnen en vloerbedekking van de weggevoerde bewoners nog aanwezig waren.⁶⁸

Op nummer 8 was Arie van Oel de nieuwe bewoner. Hij was een uit Scheveningen afkomstige kantoorbediende. Van Oel was getrouwd met Elfride Line Sprijwald, geboren in het Duitse Gelsenkirchen. Zij was gedreven door de economische crisis omstreeks 1930 als dienstbode naar Nederland gekomen, zoals zoveel van haar landgenotes. Zou haar Duitse achtergrond haar echtgenoot mede gemotiveerd hebben om de kant van de bezetter te kiezen?⁶⁹ Hoe het ook zij, Van Oel werd in het kamp *Polizei-Angestellter*, later *SS-Mann*.⁷⁰

De nieuwe bewoner van nummer 35 was SS-

Schütze Friedrich Grimme. Hij was in Duitsland geboren, maar in 1917 als tiener met zijn ouders naar Amsterdam verhuisd. Daar trouwde hij met een Nederlandse vrouw. In de jaren dertig ontwikkelde hij een antifascistische overtuiging en verkocht hij blaadjes als *Fascisme is oorlog*. Maar zijn moeder gaf hem in de loop van 1940 aan bij de bezetter. Hij werd gedwongen te gaan werken in de kampen Vught en Amersfoort. Hij heeft daar de gevangenen allerlei soorten hulp verleend, zo werd later op grond van vele getuigenverklaringen vastgesteld. In augustus 1944 deserteerde hij en dook hij met zijn vrouw onder bij een ex-gevangene.⁷¹

Het is een pijnlijke gedachte dat die bewakers in het kamp wellicht tegenover hun eigen buurtgenoten kwamen te staan. Dat betrof mogelijk een voormalige bewoner van Celsiusstraat 13, Richard Ernst von Wolffen (zie ook kader). In oktober 1944 was hij in Putten, waarschijnlijk op bezoek bij zijn broer; hij woonde inmiddels aan de Leusderweg. Richard werd opgepakt bij de vergeldingsrazzia die daar toen plaatsvond en via Kamp Amersfoort afgevoerd naar een werkkamp in Noord-Duitsland. Daar stierf hij op 8 december 1944 aan dysenterie.⁷²

Collaboratie

De Celsiusstraat telde naast de twee al genoemde adressen met bewakers uit Kamp Amersfoort, nog minstens zes huizen waar collaborateurs woonden, namelijk op de nummers 60, 16, 52, 27, 46 en 33. Daarbij valt op dat in twee van die gevallen, name-

67 <https://www.verhalenoverdeoorlog.nl/nl/interviews/armando>.

68 NIOD, Archief *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (archiefnr 250f) inv.nr 54 (Dossier over de inkwartiering van manschappen in Amersfoortse woningen, 12 september-30 november 1942); NIOD, Archief *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (archiefnr 093a) inv.nr 77.

69 Armando suggereert dat er mannen 'fout' waren 'omdat ze onder de plak zaten van hun Duitse vrouw'. Armando, *De straat en het struikgewas* (Amsterdam, 2006) 174.

70 NIOD, Archief *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*, inv.nr 48 (Appèlijsten met namen van bewakers, november 1944-april 1945).

71 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.05) inv.nr 65002.

72 'Terugblik uitreiking nalatenschappen herdenking 19 april 4 & 5 mei 2010', *Informatiebulletin Nationaal Monument Kamp Amersfoort* 31 (maart 2010) 20.

Duitser en toch gedeporteerd

Richard Ernst von Wolffen heette voluit Richard Ernst baron von Wolffen genant von Netzer. Hij was geboren in Putten maar had de nationaliteit van zijn Duitse vader. Dat behoedde hem dus niet voor deportatie. Zijn broer Johan, die in 1938 was genaturaliseerd, werd ook opgepakt bij de razzia, maar juist hij werd na korte tijd vrijgelaten.

Een zakhorloge van Richard dat na de oorlog door het Rode Kruis veiliggesteld was, werd in 2010 teruggegeven aan de nabestaanden via de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort.

◀ Richard Ernst von Wolffen (1908-1944) Beeldbank Putten 2336

lijk op nummer 60 en 16, de vrouw van het betreffende echtpaar afkomstig was uit Duitsland, net als bij kampbewaker Van Oel van nummer 8. Verder had de bewoner van nummer 46 een Duitse moeder.⁷³ Wat de achtergrond van hun collaboratie ook was, de meesten van hen droegen hun overtuiging letterlijk op straat uit en handelden er naar.

Op nummer 60 woonden NSB'ers, Gerrit Schimmel en Agnes Marx. Agnes was geboren in Hassitz, dat destijds Duits was maar sinds 1945 Pools is. Daarmee vertegenwoordigt zij de geopolitieke verschuivingen die de Tweede Wereldoorlog veroorzaakte. Toen het echtpaar Schimmel-Marx in 1935 het huis aan de Celsiusstraat kocht hadden ze een rusteloos bestaan achter de rug. Eerder woonden ze in Londen, Zwitserland en de Verenigde Staten. Gerrit ging werken bij de *Wehrmacht* op vliegveld Soesterberg. Agnes gaf haar politieke overtuiging onder andere vorm door de *Sicherheitsdienst* te melden dat de familie Roosjen van nummer 73 onderduikers in huis had en voor de nationaal-socialisten in de buurt 'veel last veroorzaakte'. Ook intimideerde zij haar buurvrouw van nummer 66, Hedwig Braunschild. Zij riep haar meermalen toe: 'Je hebt hier den langsten tijd geloopt, vuile Jodin. Heil Hitler'.⁷⁴

Ook op nummer 16 woonden NSB'ers, Hendrik Gerardus Holt met zijn uit Duitsland afkomstige echtgenote Marta Adolfine Schünk. In 1930 was ze net als haar zuster Frieda als dienstbode naar Amersfoort gekomen. Zij was actief lid van de NSB en van andere nationaal-socialistische organisaties; zij colporteerde met het NSB-blad *Volk en Vaderland*. Haar man, die vóór de oorlog beroepsmilitair was, trad vrijwillig in Duitse militaire dienst. In 1944 overleed hij, vermoedelijk aan verwondingen opgelopen bij het geallieerde vergissingsbombardement op Nijmegen.⁷⁵ Hij werd begraven op het *Helden-Friedhof* in Nijmegen.

Op nummer 52 woonden Hendrikus Hol en Mathilda Heijlen, met de ouders van Mathilda, het echtpaar Heijlen-de Pauw. Ook zij droegen hun NSB-gedachtengoed actief uit. Zo plaatste Maria Heijlen-de Pauw een advertentie in de NSB-krant *Het Nationale Dagblad* om te bedanken voor de belangstelling voor haar zeventigste verjaardag. Ze ondertekende dat bericht met: 'Hou Zeel', de

groetformule gebruikelijk voor de NSB. Haar man, Kornelis Franciscus Heijlen, kreeg in 1943 het ereteken 'Strijd en offer' voor bijzondere verdiensten verricht voor de NSB.⁷⁶ Ook hun dochter Mathilde Hol-Heijlen was lid van de NSB en van andere nationaal-socialistische organisaties. Een van hun zoons ging in Oostenrijk studeren en sloot zich aan bij de SS. Een dochter werd lid van de Nationale Jeugdstorm, de nationaal-socialistische variant van de padvinderij.

Waar bij de drie voorgaande adressen de pro-Duitse gezindheid door beide echtelieden werd uitgedragen, lijkt er binnen de familie van nummer 27 verschil van inzicht geweest te zijn. Op dat adres woonden Albert Teunissen met zijn ouders, zijn broer en een grootvader. In 1941 trouwde hij met Anna Bouwman. Maar in december 1945 zou hij alweer van haar scheiden. In de tussentijd was zij veroordeeld wegens 'hulp aan de vijand'.⁷⁷ Zou dat de achtergrond geweest zijn van hun scheiding?

Zonder twijfel was de collaboratie van Anna Bouwman veel minder ingrijpend dan die van Richard Münninghoff, die op nummer 46 woonde. Münninghoff was niet alleen lid van de NSB, maar ook begunstiger van de SS en van allerlei andere nationaal-socialistische organisaties. Zo was hij kringhoofd van de Nederlandsche Volksdienst, die het maatschappelijk werk op nationaal-socialistische leest organiseerde. Hij liet dat de buurt weten via affiches op zijn ramen. Münninghoff verklikte plannen om de zendmast bij Jaarsveld te saboteren, maakte bij de autoriteiten melding van de anti-Duitse uitlatingen van een Amersfoortse onderwijzer, van de aanwezigheid van radiotoestellen op de zolder van de katholieke kerk in IJsselstein en van meer verzetsactiviteiten. Maar zijn meest verregaande vorm van collaboratie was het feit dat hij de autoriteiten op de hoogte bracht van 'voor de bezetter onwelgevallige uitlatingen' in de preek die de gereformeerde dominee Jan Versteegt in september 1942 in Amersfoort hield.⁷⁸ Als gevolg daarvan werd Versteegt opgepakt. Via Kamp Amersfoort, Kamp Vught, en concentratiekamp Sachsenhausen kwam hij in Bergen-Belsen terecht. Dat kamp werd in april 1945 bevrijd, maar Versteegt stierf alsnog in juni, verzwakt door buiktyfus.⁷⁹

De enige van de aanhangers van de SS in de

Celsiusstraat bij wie het moeilijk is een beeld te vormen van zijn politieke overtuiging is Cornelis van der Kwast, van nummer 33. Van der Kwast was chef-kok bij Heck's lunchroom aan de Utrechtseweg. In de meidagen van 1940 vocht hij mee met de mariniers die vergeefs probeerden Rotterdam te verdedigen tegen de Duitse aanvallen.⁸⁰ Later werd hij in Duitsland tewerkgesteld. Daar sloot hij zich in 1941 aan bij de *Waffen-SS*. Hij werd uitgezonden naar het volkomen uitzichtloze front in de buurt van Leningrad. De omstandigheden in dat moerassige gebied waren onmenselijk, met kniediepe modder en ontelbare muggen. Kwast deserteerde, zat gevangen in Scheveningen en vervolgens tot het einde van de oorlog in Dachau.

Na de oorlog zou zijn raadsman aanvoeren dat Van der Kwast psychisch trauma had opgelopen tijdens de gevechten in Rotterdam en daarna gekozen had voor de *Waffen-SS* om 'onder de pannen' te zijn.⁸¹ Van der Kwast beweerde dat hij niet begrepen had dat Nederland bezet was, dat de moreel legitieme regering in Londen zat.⁸² Hoe het ook zij, kennelijk was het mentaal mogelijk om onder de moeilijkste omstandigheden eerst tegen de Duitsers te vechten, en vervolgens juist met hen.

Bombardementen in de omgeving

Zoals het hele Leusderkwartier is ook de Celsiusstraat bij bombardementen op de stad grotendeels gespaard gebleven. De wijk lag op ruime afstand van de strategische doelen, zoals het spoorwegemplacement, dat vooral aan het begin en het einde van de oorlog herhaaldelijk is gebombardeerd. Maar al was het Leusderkwartier geen doelwit, de bewoners hoorden en zagen vooral in 1944 en het begin van 1945 vrijwel dagelijks geallieerde vliegtuigen overkomen. Bij helder weer waren het soms honderden per dag, vaak begeleid door afweergeschut. De bewoners hoorden ook de bombardementen in de omgeving, met name de vele aanvallen op vliegveld Soesterberg, dat hemelsbreed amper zes kilometer verwijderd was.

In het voorjaar van 1945 werd Amersfoort geleidelijk helemaal omsingeld door militaire stellingen. In Nimmerdor, het bosgebied grenzend aan de Celsiusstraat, werden begin 1945 tankwallen gegraven en werd een groot deel van het bos gekapt.

73 Althans, dat voerde de betrokkene, Richard Leo Maria Münninghoff, later aan als verontschuldiging (NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers, 2.09.16.10, inv.nr 138752). Die moeder, Therese Aline Könighaus was echter geboren in Verviers (België). Zijn overgrootvader van vaders kant was geboren in Duitsland.

74 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.13) inv.nr 159951.

75 <https://www.oorlogsdodennijmegen.nl/persoon/holt/d871f49e-6c16-4a42-89f5-1f93d4fec5ea>.

76 *Volk en vaderland* 7-5-1943.

77 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.13) inv.nr 180841.

78 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.10) inv.nr 138752.

79 <https://www.versteegt.net/Uitgelicht/Ds-Versteegt/Main.html>.

80 *Dagblad voor Amersfoort* 18-4-1947.

81 *Dagblad voor Amersfoort* 19-4-1947.

82 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.13) inv.nr 117219.

◀ **Ary van Oel. Foto bij een oproep in de krant voor inlichtingen over zijn gedragingen als bewaker in Kamp Amersfoort, Trouw 28-3-1947.** Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD:010871128:mpeg21:p002>

In het landhuis Nimmerdor was een hoofdkwartier van de SS gevestigd. Dat werd op 24 april 1945 bij een bombardement door Engelse vliegers grotendeels vernietigd.⁸³ Daarbij was er veel glasschade in de nabijgelegen straten, ook in de Celsiusstraat.⁸⁴ In de laatste weken van de oorlog bestookte Duits geschut de geallieerden vanaf de begraafplaats Rusthof, gelegen in het bosgebied achter Nimmerdor.⁸⁵

De bevrijding en daarna

In de eerste dagen van mei 1945 kwam toch eindelijk het einde van de oorlog in zicht. Op 2 mei dropten bommenwerpers voedsel boven de stad;⁸⁶ twee dagen later kwam het bericht dat Duitsland gecapituleerd had. En op 7 mei trokken Canadese verbindingstroepen de stad binnen en was ook Amersfoort bevrijd. Als de bewoners van de Celsiusstraat de herwonnen vrijheid niet in de eigen straat gevierd hebben, dan zullen ze naar de Leuserweg gegaan zijn, waar uitbundig gefeest werd; of naar de binnenstad, waar het volgens ooggetuigen wel Koninginnedag leek. Een week later werden duizenden Duitse soldaten bijeengebracht en ontwapend in Kamp Amersfoort en in Den Treek. Ze bivakkeerden er tot ze letterlijk werden afgemarcheerd naar Duitsland.⁸⁷ Vanaf juni werden de massagraven in het kamp blootgelegd en werden de ondenkbare verschikkingen die daar hadden plaatsgevonden zichtbaar.

De familie Rintel, die ondergedoken was geweest op nummer 45, kon terugkeren naar hun huis aan de Van der Heijdenstraat. Maar al was de dagelijkse dreiging geweken, de pijn van de oorlog was dat niet. Langzaamaan kwam er duidelijkheid over het lot van weggevoerde familieleden, zoals die van Saartje Philips, het dienstmeisje dat samen met de familie Rintel ondergedoken was geweest. Nog in augustus 1945 zette zij een advertentie in de krant op zoek naar informatie over haar broers en schoonzusjes, die al meer dan twee jaar eerder in concentratiekampen bleken te zijn omgebracht.⁸⁸ In Azië kwam de Tweede Wereldoorlog pas half augustus tot een einde. Dat betekende lang wachten op zekerheid voor degenen die familieleden hadden in Japanse kampen, en dus soms op slecht nieuws. Zo werd pas in oktober duidelijk dat Trijn-

tje Coolen drie maanden eerder was overleden; zij was de moeder van Jan en Henk Lochmann van Bennekom, die als pleegkinderen bij een oom en tante op nummer 71 gewoond hadden.⁸⁹

Ook de positie van tenminste sommige uit Duitsland afkomstige bewoners was niet gemakkelijk. De Joodse Hedy Braunschild van nummer 66, die kort vóór het uitbreken van de oorlog uit Duitsland naar Nederland gevlucht was, werd in 1945 vanwege haar Duitse achtergrond officieel bestempeld als 'vijandelijk', hoewel ze getrouwd met was met een Nederlandse man. Die onrechtvaardigheid werd pas jaren later rechtgezet.⁹⁰

Direct na de bevrijding werden er ook al initiatieven genomen om de slachtoffers tegemoet te komen. Een daarvan is de Stichting 1940-1945, die zich inzette voor steun aan weduwen en wezen van omgekomen verzetsstrijders. Dat zal wellicht zeer welkom geweest zijn voor Margje Zaal van nummer 12, weduwe van verzetsstrijder Jacob Simonse en moeder van vier kinderen. Jan Renes van Celsiusstraat 71, die zelf ook betrokken is geweest bij het verzet, werd directeur van het district Amersfoort van deze stichting.

Vervolg van collaborateurs

Direct gevolg van de Duitse nederlaag was dat degenen die de bezetter openlijk hadden gesteund uit de straat verdwenen. Ze vluchtten of werden opgepakt. Kampbewaker Van Oel van nummer 8 vluchtte al na Dolle Dinsdag (5 september 1944), maar werd later alsnog gevangengenomen. Zijn collega Grimme van nummer 35 werd eind mei 1945 opgepakt en ondergebracht in een krijgsgevangenenkamp in Duitsland.⁹¹ NSB-sympatisante Marta Schünck werd in augustus 1945 gearresteerd in haar geboorteplaats Georgmarienhütte in Duitsland. Anna Brouwer, de vrouw van Cornelis van der Kwast van nummer 33, werd aangehouden vlak bij de Duitse grens in Ter Apel. De overigen werden dichter bij huis opgepakt. De meesten werden geïnterneerd in Kamp Amersfoort of in Vught.

Buurtbewoners met wraakgevoelens ten opzichte van de collaborateurs zullen met genoegen

▼ **Bevrijdingsfeest op de Leuserweg. In de liedtekst op de muur lezen we dat de moffen zijn verdwenen en de NSB'ers achter de tralies zitten.**

Archief Eemland AFT001001894

83 <http://www.kolff.nl/kolffn/c131.htm>.

84 AE, Collectie van archiefstukken betreffende de Tweede Wereldoorlog, 1938-1949 (archief 0384) inv.nr 22, Dagboeken van W.J. Vaatstra Schriften 1 - 20, 1939-1943 aug. 13, 496.

85 AE, Collectie van archiefstukken betreffende de Tweede Wereldoorlog, 1938-1949, archief 0384, inv.nr 36 Dagboek van Anneke van der Lely, 50.

86 NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten (archiefnr 244) inv.nr 10, egodocument B. Brookhuis 36-37.

87 Ronald Polak, *Afgemarcheerd: de ontwapening van 13.000 Duitse soldaten in afwachting van hun voettocht naar Duitsland, Leusden 9-23 mei 1945* (Leusden 2018).

88 *Nieuw Israelietisch Weekblad* 10-8-1945.

89 <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/9584/trijntje-l-van-bennekom-coolen>.

90 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.12) inv.nr 149687; Marieke Oprel, *Afrekenen met de vijand: het naoorlogse beleid ten aanzien van Duitsers in Nederland* (Amsterdam 2020) 18-19.

91 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.05) inv.nr 65002.

- 92 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.08) inv.nr 117219. Voor de gehele inventaris zie bijlage 2, vermeld in kader op p. 140.
- 93 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.06) inv.nr 92390.
- 94 Kalmann, Hun namenm 72-79; zie ook: 'Nasleep van drama uit de bezetting', *Dagblad voor Amersfoort* 26-9-1947.
- 95 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.13) inv.nr 159951.
- 96 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.10) inv.nr 138752.
- 97 Jan Aarts en Chris Kooyman, *Dit is mijn boek: Joodse exlibriscultuur in Nederland* (Amsterdam 2017) 1241-1243.
- 98 C. Battegay, [bespreking van:] Daniel Hoffmann, „Die Welt zerbricht!“ Ein Essay zu Uriel Birnbaums Sonettzyklus „In Gottes Krieg“, *Judaica. Neue Digitale Folge* 1 (2020) 1 (<https://doi.org/10.36950/jndf.1.11>); <https://www.ojm.at/ausstellung/auditorium/index.php>.
- 99 Aarts en Kooyman, *Mijn boek* 111.
- 100 Hoewel zij volgens minstens één bron een deel van de oorlog ondergedoken zijn geweest: (Caspar Battegay, 'Planet der Termiten: Utopie und Prophetie bei Uriel Birnbaum', *Yearbook for European Jewish Literature Studies*, 3(2016)1 (<https://doi-org.proxy.library.uu.nl/10.1515/yejls-2016-0008>) 111. Het is mij niet duidelijk waarom Uriëls dochter, als kind uit een gemengd huwelijk, niet ook gevrijwaard was van vervolging.
- 101 Friedrich Weinreb, *Collaboratie en verzet, 1940-1945: een poging tot ontmythologisering* (Amsterdam 1969) III 182b.
- 102 D. Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van andere gegevens bezien* (Den Haag 1976) II 1157; Regina Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis: de affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam 1997) 56.
- 103 Giltay Veth en Van der Leeuw, Weinreb 1303. Omstreeks 1950 wendde Birnbaum zich van Weinreb af (<https://jjonet.nl/dit-is-mijn-boek-joodse-exlibris-recensie/>).
- 104 I. Schöffer, 'Weinreb, Fryderyk (Friedrich) (1910-1988)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland* (<http://www.inghist.nl/Instituut/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/weinreb> [05-09-2003]).
- 105 Giltay Veth en Van der Leeuw, Weinreb 1579.

hebben gadeslagen hoe het Bureau Roerende Goederen van Vijanden en Landverraders de inboedels van de geïnterneerden afvoerde. Deze werden opgeslagen in de Markthal aan de Breestraat en tot op het laatste theelepeltje geïnventariseerd. Met een hedendaagse blik lezen deze inventarissen als een wandeling door een openluchtmuseum. De inventaris van nummer 33 noemt onder andere: 'pendule, zand-zeep-en-sodastel, emaille vleesschaal, bedkruik, wasbord, houder voor wasketel, twee servetringen, tafelschuier, trommel met stopgerei, kolenzeef, schoorsteenloper, ombouw voor opklapbed, cocosmat'.⁹²

Delen van deze boedels werden verkocht om de kosten van de internering te dekken. Sommige voorwerpen werden in bruikleen gegeven aan wie er behoefte aan had. Zo kwam een rieten mat uit nummer 33 terecht bij de Joodse familie Peper. Die hadden op nummer 35 gewoond tot zij moesten onderduiken en betrokken na de oorlog een huis aan de Regentesselaan. Enkele meubels van nummer 52 werden uitgeleend aan Kamp Amersfoort, waar een van de bewoners van dat pand op dat moment nota bene zelf geïnterneerd was. In de boedel van nummer 52 bleek zich ook een tafel te bevinden afkomstig van Bosboomstraat 15.⁹³ Op dat adres had dominee Sjouke Rijper gewoond met zijn gezin. Zij waren op vele manieren betrokken geweest bij het verzet. In november 1944 was het hele gezin opgepakt. Sjouke Rijper, twee van zijn zoons en een onderduiker werden geëxecuteerd. De rest van de familie zat lang gevangen en kon daarna niet terug naar huis, omdat dat bewoond werd door collaborateurs.⁹⁴ Maar uiteindelijk kregen ze die tafel dus alsnog terug.

De bewoners van minstens zeven adressen aan de Celsiusstraat zijn wegens collaboratie veroordeeld. In de meeste gevallen kregen ze gevangenisstraffen van 1 tot 2,5 jaar. Agnes Marx van nummer 60 kreeg wegens haar gevorderde leeftijd geen gevangenisstraf, maar wel een geldboete van maar liefst 5.000 gulden. Het tribunaal wilde haar eigenlijk uitzetten naar haar geboorteland Duitsland, omdat zij zich had gedragen 'als een volbloed Duitse van de slechtste soort'.⁹⁵ Maar dat was onmogelijk, omdat ze met een Nederlander getrouwd was. Kampbewaker Van Oel kreeg vijf jaar gevangenis-

straf, Richard Münninghoff van nummer 46 zelfs acht jaar. Hij verweerde zich tegen de aanklachten met de bewering dat hij bang was geweest voor het communisme en beïnvloed door een dominee die de bezetting als 'het werk van God' had bestempeld. Het tribunaal verweet hem vooral zijn betrokkenheid bij de dood van dominee Versteeg en noemde hem 'een vijand van zijn eigen volk'.⁹⁶

Goed of fout?

De uitspraken van de tribunalen getuigen van een stellige opinie over het verschil tussen goed en fout. Maar voor minstens één van de bewoners van de Celsiusstraat moet het vellen van zo'n moreel oordeel een kwellende kwestie zijn geworden. Die bewoner was Uriël Birnbaum van nummer 26. Birnbaum was een uit Duitsland afkomstige dichter, schrijver en illustrator.⁹⁷ In de Eerste Wereldoorlog was hij aan het Italiaanse front een van zijn benen kwijgeraakt. In 1939 vluchtte hij met zijn vrouw en dochter naar Scheveningen. Daarbij kreeg hij hulp van zijn familie, die al eerder naar Nederland verhuisd was. Uriëls vader Nathan Birnbaum was een van de grondleggers van het zionisme, met name van de culturele tak daarin. Hij streefde naar de emancipatie van de Joodse cultuur, in het bijzonder de chassidische spiritualiteit. Ook de messianistisch-expressionistische kunst van Uriël Birnbaum reflecteert deze chassidische tradities.⁹⁸

Na het overlijden van vader Birnbaum in 1937 nam Friedrich Weinreb diens positie over als voorman van de chassidische beweging. In mei 1942 verhuisde Uriël naar Amersfoort. Zijn dochter Mirjam dook onder bij Weinreb in Den Haag, later in Amsterdam samen met haar oom Menachem en diens gezin.⁹⁹ In 1943 werden Menachem en zijn gezin verraden, afgevoerd naar Westerbork en vervolgens in Sobibor omgebracht. Mirjam had tijdig een ander onderduikadres gevonden.

Uriël Birnbaum was beschermd tegen deportatie omdat zijn echtgenote niet-Joods was en hij zelf oorlogsinvalid was.¹⁰⁰ Mede daardoor kon Weinreb in februari 1944 contact zoeken met Birnbaum in Amersfoort om een onderduikadres te vinden. Birnbaums vrouw en zijn dochter Mirjam brachten hen onder om de hoek, bij de familie Verhey op Cartesiusstraat 19.¹⁰¹ De Weinrebs zouden doorrei-

zen naar Gelderland en daar tot het einde van de oorlog ondergedoken blijven.¹⁰²

Uriël, zijn vrouw en dochter overleefden de oorlog. Maar na de bevrijding raakten zij betrokken bij wat 'de affaire Weinreb' zou gaan heten. Weinreb was namelijk in 1941 een emigratiebureau begonnen voor Joden. Deze onderneming is na de oorlog ontmaskerd als zwendel. Ook had Weinreb contacten met het verzet, maar hij verried illegale werkers toen hij in 1943 door de Duitsers gevangengenomen werd. De Duitsers zetten hem vervolgens in als spion. Maar zijn gedragingen wekten argwaan, zodat hij in 1944 alsnog moest onderduiken.

Na de oorlog hebben sommigen, onder wie aanvankelijk ook Birnbaum, vastgehouden aan de overtuiging dat Weinreb goede bedoelingen had gehad.¹⁰³ Anderen zagen in Weinreb vooral een oplichter. In een rapport uit 1976 bestempelde het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie hem onverbloemd als een opportunistische bedrieger.¹⁰⁴ Het suggereerde ook dat de fatale deportatie van Uriël Birnbaums broer Menachem en zijn gezin naar Sobibor in gang gezet is mede door bekendtissen van Weinreb aan de Sicherheitspolizei.¹⁰⁵ Birnbaum was begin jaren vijftig verhuisd naar Gerard Doustraat 36; hij raakte verbitterd en voelde zich miskend.¹⁰⁶

◀ De joodse kunstenaar Uriël Birnbaum en zijn echtgenote Rosa Grieb, bewoners van nummer 26. Foto 1955. Joods Historisch Museum F304823

Veerkracht

Anderen wisten zich na de oorlog juist met bewonderenswaardige levensmoed op te richten. Een voorbeeld daarvan is Elvire Ossedrijver, die in september 1945 op nummer 40 ging wonen. Zij had van 1936 tot 1939 met haar man Asser Visser in de Galvanistraat gewoond, twee minuten lopen van de Celsiusstraat; later in Heemstede en Amsterdam.

In 1942 werd Asser Visser, die net als Elvire een Joodse achtergrond had, opgepakt en gevangengezet in Westerbork.¹⁰⁷ Via connecties kwam hij vrij, waarna het gezin met twee kinderen onderdook in Leiden. In 1944 werd Asser alsnog gearresteerd en in Auschwitz omgebracht. Ook de twee kinderen zijn opgepakt geweest, maar hebben onder andere door de inzet van invloedrijke contacten de oorlog overleefd, net als hun moeder.¹⁰⁸

Toen Elvire Ossedrijver in 1945 Celsiusstraat 40 betrok had ze niet alleen een onderduikperiode achter de rug en haar man verloren. Ook haar schoonouders en haar zuster Irene waren in concentratiekampen omgebracht. Irene had in het begin van de oorlog aan Celsiusstraat 77 gewoond, vóór ze naar het Borneoplein verhuisde. In 1943 is ze via Westerbork naar Sobibor overgebracht en daar vermoord. Het verlies van haar zuster moet voor Elvire extra belastend geweest zijn, aangezien zij al jong wees geworden waren.

Toch vond Elvire de kracht om de draad van het leven op te pakken. Zij richtte haar woning in, onder andere met meubels die zij in bruikleen kreeg uit de in beslag genomen boedels. Daaronder waren overgordijnen, fauteuils en stoelen afkomstig uit het huis van de NSB-familie Hol-Heijlen van Celsiusstraat 52.¹⁰⁹ Elvire zette ook de internationale technische handelsonderneming van haar overleden man voort.¹¹⁰ Daarin betoonde ze zich een op en top zakenvrouw. In 1954 legde ze in een advertentie van de KLM uit waarom zij graag per vliegtuig reisde: 'Als je weet wat je per uur waard bent, dan ga je geen anderhalve dag reizen als je het in een paar uur kunt doen'.¹¹¹

Zo raakte de Tweede Wereldoorlog in de Celsiusstraat langzaam uit beeld. Niet alleen de bewoners die tijdens de oorlog waren vermoord, waren verdwenen. Ook degenen die na de oorlog waren opgepakt kwamen geen van allen na hun

- De Joodse Elvire Visser-Ossedrijver in een advertentie van de KLM (*Het Vaderland* 19-1-1954).

Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:00040468:mpeg21:p008>

detentie terug naar hun vroegere woonhuis. Meer in het algemeen werd er behoorlijk intensief verhuisd. In 1970 woonden in nog maar 12 huizen dezelfde families als in 1940.

Herdenken

De oorlog werd ook geschiedenis in een andere betekenis van het woord: er kwam aandacht voor het herdenken. In 1947 werd op de begraafplaats Rusthof in Leusden een Ereveld ingericht voor de in Kamp Amersfoort omgebrachte Russen. Dat werd vormgegeven door onder anderen architect W. Meyer van Celsiusstraat 54. Op Kamp Amersfoort zelf werd in 1953 een nationaal monument onthuld, het standbeeld De Stenen Man. Op het terrein kwam een herinneringscentrum. In 1979 ontvingen Jacob en Louise van Boekel van nummer 45 voor hun hulp bij het onderduiken de Yad-Vashem onderscheiding voor Rechtvaardigen onder de Volkeren. Op 4 mei 1980 werd in de wijk Rustenburg een monument onthuld voor omgekomen Amersfoortse verzetsstrijders, onder wie Jacob Simonse van Celsiusstraat 12. Het gedicht op het monument is geschreven door Yge Foppema, de zoon van dominee Foppema van nummer 59. In 1980 werd ook het Verzetsherdenkingskruis in

het leven geroepen. Een van degenen aan wie dat werd toegekend is Hendricus Verhagen van nummer 63. En sinds 2015 markeert de Stichting Herdenkingsstenen Amersfoort de huizen die de laatste woning zijn geweest van omgebrachte Joden en verzetsstrijders, waaronder de drie in de Celsiusstraat (zie pp. 140-141).

Maar de geschiedenis van de straat als geheel overziend wordt duidelijk dat het niet genoeg is als we alleen de slachtoffers en de helden kennen. We hebben de verhalen van alle bewoners nodig, niet om antwoorden te vinden op de vragen over goed en fout, maar om die vragen steeds opnieuw te kunnen stellen.

106 A.Th. Mertens, 'Verborgens levens uit de twintigste eeuw (4): een dichter levend begraven', *Streven* 9 (1955-1956) 163 (https://www.dbnl.org/tekst/_stro05195501_01/_stro05195501_01_0020.php). De enige tastbare herinnering aan Birnbaum in Amersfoort is zijn grafsteen op de Joodse begraafplaats aan de Soesterweg.

107 Herinneringscentrum Kamp Westerbork, *Bevrijdingsverhalen*, Ulrich Kerner & Bertie Visser (<https://bevrijdingsportretten.nl/portret/ulrich-kerner-bertie-visser/>).

108 In september 1945 bedankte Elvire Visser-Ossedrijver hem daarvoor (Collectie Joods Historisch Museum: http://data.jck.nl/thumbnail/jck/joods-historisch/d346/346D7066_02/2000).

109 NL-HaNA, Ned. Beheersinstituut, Beheersdossiers (2.09.16.06) inv.nr 92390.

110 <https://www.avisser.nl/bedrijf-1>.

111 *Het Vaderland* 19-1-1954.